

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ПУГАЧ Валентина Миколаївна

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ПРЕДИКАТИВНИХ ФОРМ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.01. - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

В. Пугач

Київ - 1996

ДВ 36.57

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
БЕВЗЕНКО Степан Пилипович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Городенська Катерина Григорівна,
кандидат філологічних наук
Крашениця Вікторія Федорівна

Провідна організація - Полтавський державний педагогічний інститут

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760682 (Т)

Захист відбудеться "21" січня 1997 р. о 14 год. 30 хв.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К01.33.04 в Українському державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова (252030, м.Київ - 30, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Автореферат розіслано "19" грудня 1996 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради Вишнева Г.П. Вишневська

Реферована дисертація присвячена дослідженню історії формування та функціонування предикативних форм на -ю, -то в українській мові.

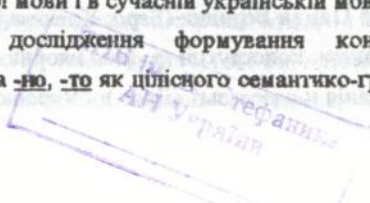
Актуальність теми дисертації. Предикативні форми на -ю, -то (ПФ) являють собою семантико-граматичне явище української мови.

Проблеми формування конструкцій з ПФ розглядаються в працях О.О.Потебні, Є.Тимченка, Л.А.Булаховського, І.І.Слинька, С.П.Бевзенка, У.Я.Єдлінської, О.С.Мельничука, В.М.Русанівського, Ю.Шевельова, А.Даниленка та інших. Особливості функціонування -ю, -то -форм у сучасній мові привертала увагу О.Курило, С.Смерчинського, М.Сулими, О.Матвієнка, Ф.П.Смагленка, М.Я.Плющ, М.Затовканюка, Н.М.Арват, Г.М.Чирви, Д.Вечорек та інших. Таким чином, значна кількість досліджень глибоко і всебічно висвітлює згадану проблему. Проте вивчення історії формування ПФ в українській мові далеко не завершене, зокрема, відсутня цілісна темпорально-стильова картина їх формування. Неоднозначно тлумачаться деякі поняття, пов'язані з аналізованими конструкціями (порушення узгодження; односкладності / двоскладності конструкцій з ПФ, що поєднуються з іменами чоловічого, жіночого, середнього роду однини та у формі множини за збігу називного - знахідного відмінків). Існує значна кількість гіпотез щодо формування речень з ПФ; спостерігаються розбіжності в поглядах дослідників на функціонування орудного відмінка на позначення суб'єкта при формах на -ю, -то; дискусійним залишається питання щодо процесу зміни часового статусу конструкцій без допоміжного дієслова було при ПФ.

Отже, актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю поглибленого вивчення закономірностей формування та функціонування конструкцій з ПФ як мовної норми української мови.

Об'єктом дослідження стали різні граматичні типи конструкцій з ПФ у пам'ятках староукраїнської мови і в сучасній українській мові.

Метою роботи є дослідження формування конструкцій з предикативними формами на -ю, -то як цілісного семантико-граматичного

явища в староукраїнській мові та їх функціонування в сучасній мові. Звідси й випливають завдання:

- 1) показати процес становлення об'єктних та необ'єктних конструкцій з ПФ у пам'ятках різних стилів та жанрів староукраїнської мови;
- 2) з'ясувати хронологічні межі змін граматичного статусу конструкцій;
- 3) виявити особливості оформлення часових відношень;
- 4) доповнити відомості про ПФ фактами функціонування їх як специфічної риси сучасної української мови.

Методи роботи. Дослідження проводилося шляхом діхронічного спостереження, історико-лінгвістичного аналізу, опису мовних явищ із залученням даних кількісного аналізу.

Матеріалом роботи стали речення з ПФ, дібрані з пам'яток різних стилів та жанрів староукраїнської мови 14 - 18 ст.; збірники актових документів (Житомирського міського уряду (АЖ); "Акты ... Западной России..." (АЗР); "Архив Юго-Западной России..." (Арх.ЮЗР); Волині й Наддніпрянщини (ВНд); "Ділова і народно-розмовна мова" (ДНРМ); "Книга глаголема лстовня" (Кн.глаг.); "Лохвицька ратушна книга" (ЛРК); "Грамоти 14 ст." (Г-14); "Памятники, ..." (ПВК); Полтавського городского уряду (Полг.кн.); "Українські грамоти" (Роз.); Стародубського городского уряду (СГУ); "Селянський рух на Україні" (СР); "Українські грамоти 15 ст." (УГ-15)); літописи ("Літопись по Ипатскому списку" (Ипат.); Літопись Самовидца..." (ЛСам.)); художні твори І.Галятівського (Галят.); К.Зіновієва (КЗ); "Исследования..." В.Н.Перетца (Перетц); "Драма українська" В.І.Резанова (Рез.); "Українська література 17 ст." (УЛ-17)); приватні щоденники ("Дневник... Николая Ханенка" (Хан.) та листи ("Приватні листи..." (ПЛ)); "Словник староукраїнської мови 14-15 ст. (ССУМ); "Грамматика слов'янська" І.Ужевича (Ужев.); "Лексикон словенороський Памви Беринди (Бер.); Крехівський Апостол (КА) та інші. Добиралися також конструкції з фольклорних збірників (Малорусскія народныя преданія и рассказы" (Драг.); "Українські приказки..." (Ном.) та

інших; з художніх творів української літератури кінця 18-20 ст. Усього проаналізовано близько шести тисяч конструкцій.

Наукова новизна роботи. Вивчення ПФ сприятиме висвітленню їхніх семантико-граматичних особливостей, встановленню закономірностей процесу розвитку та функціонування, кількісних та якісних змін. Нові дані можуть використовуватися при поглибленому вивченні односкладних речень.

Практичне застосування роботи. Матеріал дисертаційного дослідження може бути використаний при читанні спецкурсів і проведенні спецсемініарів з історичного синтаксису, в роботі лінгвістичних гуртків у вищій школі.

Основні положення, які виносяться на захист:

1. Конструкції з предикативними формами на -но, -то - самобутнє семантико-граматичне явище української мови, яке виявляється вже на ранніх етапах її розвитку в пам'ятках різних стилів та жанрів.

2. Об'єктні конструкції з ПФ є невід'ємною ознакою оповідних, наближених до розмовних стилів та жанрів української мови 14 - 18 ст., зокрема ділового.

3. У пам'ятках другої половини 17 - 18 ст. спостерігається стилістичне розширення сфери використання ПФ за одночасного кількісного їх звуження.

4. Проблема розмежування двоскладних особових речень та односкладних конструкцій з формами на -но, -то поступово розв'язується зі становленням флексії -є в особових пасивнодісприкметникових конструкціях.

5. До періоду 18 ст. форма орудного відмінка імен, зокрема на позначення суб'єкта дії, в основному універсалізується при ПФ, витісняючи інші граматичні форми.

6. Допоміжне дієслово було, вживаючись у пам'ятках 14 - 18 ст. га в літературі кінця 18 - 19 ст. при ПФ непослідовно, певним чином забезпечує позначення імперфектних й аористних часових відношень; імперфектні

часові відношення значним чином забезпечуються шляхом використання предикативних форм, утворених від дієслів недоконаного виду.

7. Вживання допоміжного дієслова було при ПФ в художній літературі 20 ст. пов'язане з мірою присутності автора у творі.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Окремі її положення були викладені в повідомленнях на республіканських науково-практичних конференціях (Ніжин, 1990; Луганськ, 1991); у збірниках: "Література та культура Полісся, Ніжинська вища школа".- Випуск 1, 2, 8 (Ніжин, 1990, 1991, 1996); "Літературно-громадська діяльність П.Тичини і сучасність" (Чернігів, 1991).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списків літератури та використаних джерел.

Основний зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається предмет і об'єкт дослідження, мета й завдання, наукова новизна, його теоретичне значення й практичне застосування, формулюються основні положення, що й виносяться на захист.

У першому розділі "Граматичні особливості формування та функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на -но, -то в українській мові" досліджується процес становлення об'єктних конструкцій у пам'ятках різних стилів та жанрів староукраїнської мови 14 - 18 ст. та їх використання в художніх творах кінця 18 - 20 ст.

Конструкції з ПФ аналізуються за граматичними типами. Витоки всіх типів об'єктних конструкцій найпослідовніше виявляються в пам'ятках ділового стилю. При аналізі форм на -но, -то в пам'ятках 14 - 15 ст. суттєвим можна вважати семантико-граматичний поділ об'єктів за категорією істоти/ неістоти. Першою виявленою нами конструкцією з об'єктом у формі знахідного відмінка є "proszono nas" (1322, Г-14). Інші

приклади в пам'ятках 14-15 ст. також містять у своєму складі об'єкти в знахідному відмінку на позначення назв істот: "естли бы жида забито ..." (1388, Г-14) та "казнено и/х/" (15 ст., ССУМ).

Певні труднощі викликає виявлення першоконструкцій з об'єктами на позначення назв неістот, оскільки сюди долучається формально-граматичний фактор - збіг форм називного - знахідного відмінків іменників чоловічого, жіночого (ї-, і-основ) роду однини, форм множини, кількісно-іменних сполучень з числівниками 2 - 4. Шляхом заперечення односкладності названих вище типів об'єктних конструкцій протягом тривалого часу можна не виявити жодного випадку з об'єктом - назвою неістоти з формою вираження, відмінною від називного відмінка. Формально-граматичний критерій, який виводить такі конструкції з ряду односкладних, на нашу думку, є непридатним для розв'язання проблеми односкладності / двоскладності. З кінця 14 - 15 ст. з'являються конструкції з об'єктами у формі знахідного відмінка на позначення назв неістот: "Арлькь писано..." (1393, Рєз.) і "писано листь" (1418, Рєз.). Їм передують принаймні дві конструкції типу "що + но, то" (1352 та 1388 рр.), в яких займенник заступає назву неістоти, знеособлює. В досліджених пам'ятках 15 ст. виявлено ще три аналогічних випадки. Можливо, не без впливу такого типу творилися об'єктні конструкції з іменами - назвами неістот при ПФ.

Конструкції з іменами називного-знахідного відмінків однини середнього роду та з займенником *що* є двоскладними, оскільки вони формально не відрізняються від особових. Перші спроби вживання конструкцій з об'єктами у формі імен середнього роду - назв істот і неістот при збігові форм називного-знахідного відмінків належать до періоду 16-17ст.:

"а и/н/ное все и тежь пови/н/ность за/м/ку Троцького зь ска/р/бу нашого опатровано быти маеть" (1557, ПВК); "Волост и мѣсто ... скажено и спустошено" (1568, Арх.ЮЗР); "дитя ро/с/тручено, сына ме/л/никова" (1609, ВНд).

Формування флексії *-е* в особових пасивнодісприкетникових конструкціях - пізні й тривале явище, яке спостерігається з кінця 17 - 18 ст.: "чувственно ...: шо пре/з/ смыслъ може/т/ быти поимовано. смысле, учите" (Бер.).

Вживання при формах на *-ню*, *-то* імен у відмінному від знахідного називному відмінку вважасмо за випадки порушення узгодження між підметом і присудком в особових конструкціях. Вони зрідка трапляються з кінця 14 й до 18 ст. у різностильових пам'ятках, супроводжуючи процес формування ПФ: "которая ... вложено" (1388, Г-14); "послано ... шоууба" (1488, ССУМ); "обора и хлев ... горожоно" (1578, ПВК); "по единой сторонѣ персона панянская под крестом вырыто" (1637, Арх.ЮЗР); "тамъ за скопщину взято у Киселка конь и кобилка" (1733, Хан.).

У процесі розвитку об'єктних конструкцій з ПФ суттєвим фактором була категорія роду залежного іменника (займенника). Процесові переосмислення насамперед підлягали конструкції з іменниками чоловічого роду, кількісно-іменні сполучення з числівниками 2 - 4, з іменниками жіночого роду *-ѣ*, *-ї* - основ при збігові форм називного - знахідного відмінків. Іменники *-а*-, *-ја*- основ у формі знахідного відмінка при ПФ з'являються досить пізно: "и всю капитулу додожоно" (1540, Арх.ЮЗР).

У пам'ятках ділового стилю й історіографічної прози 14 - 15 ст. спостерігаємо витоки конструкцій з родовим відмінком на позначення міри й кількості ("и бысть ранено мужь стоящихъ на забралѣхъ 100 и 60" (Ипат.)), неповного об'єктування ("А што есмы казалъ съна насѣчи досѣтъ..., то на бушеви. насѣчено ето досѣтъ..." (1386 - 1418, Роз.)). З 14 - 15 ст. трапляється явище розширеного функціонування форми родового відмінка при ПФ. Йому підлягають дві з семи виявлених конструкцій у ділових пам'ятках, перша з яких є заперечною: "niczoho na nich nyma ne majet brano byti" (1388, ССУМ); "ažby mezy nyma na oby storony toho dosmotrono byto" (1495, УГ-15).

Форма родового відмінка імен замість знахідного при ПФ продовжує вживатись і в пам'ятках 16 - 17 ст.; "верху его не покрито нічим" (16 ст., УЛ 14-16); "Того каменя сто каменей зложено подь замокъ на одномъ мѣстѣ, а еще две частей его не звожено" (1552, Арх.ЮЗР); "Рук не складано" (КА); "а възды и воилока не вернено" (1569, СР); подле тых коморок зрубов два новых поставлено" (1571, Арх.ЮЗР); "чого могоричниками доведено" (1593, СГУ); "и синови уха урезано" (1596, Арх.ЮЗР); "абы те/р/мину не пи/л/новано" (1643, Внд). - Пор.: "абы те/р/минь не пи/л/новано" (1643, Внд).

Зрідка спостерігаються явища вживання форм знахідного відмінка замість родового на позначення назв істот: "слуги и кони ему побито" (1513, Арх.ЮЗР); "где людей Песочинских позбивано и волю побрано" (1562, Арх.ЮЗР); "абы ховано два бакаляры..." (1588, Арх.ЮЗР); "которы/и/ то о/въ/ча/р/ и други/и/ з ни/м/ пре/з/ лице о то и/х/ зпы/и/ учинокъ досвѣдчено, и по/и/мано" (друга половина 17 ст., ЛРК); "двѣ невѣстѣ бѣсноватыи Марїа и СвфимїА привѣдены были до монастырѣ Печѣрского, которыи въ/провадивши до печѣры преподобного АнтонїА, ланцухомъ до столпа привѣзано..." (Галят.) та неїстот: "и никгды ... увонтпливость жадную приведено не было" (1606, Арх.ЮЗР); "который потым прыслано фунтов 15" (кінець 17 ст., Арх.ЮЗР). Іноді форми родового та знахідного відмінків об'єктів - назв неїстот вживаються при одній ПФ: "и/н/ное ничего того не брано" (друга половина 17 ст., ЛРК).

У пам'ятках 18 ст. зменшується кількість випадків хитань між формами родового та знахідного відмінків при ПФ: "И болшь вѣмѣсто мене сторожи не дано" (ДНРМ); "то/л/ко жь надѣю/с/, что мене, яко и гру/н/товъ мои/х/, во владѣніе вѣ. м. пну не о/т/дано" (ПЛ - 18); "такого предложено вѣ/томъ стве/р/женю" (ПЛ - 18); "По нихъ ведено три конѣ убранныхъ" (1722, Хан.).

У процесі аналізу пам'яток 14-18 ст. не виявлено якихось закономірностей щодо переваги препозиції ПФ при однорідних членах

речення, що давало б змогу робити висновки про поступове виникнення об'єктів у свідомості мовця.

Об'єктні конструкції є найбільш продуктивними в ділових пам'ятках другої половини 16 - першої половини 17 ст., їх кількість поступово зменшується протягом другої половини 17 - 18 ст. У другій половині 17 - 18 ст.

вони активізуються в історіографічній, ораторсько-учительній прозі (другої половини 17 ст.), у приватних щоденниках - джерелах, наближених до оповідних. Аналізовані речення є малопродуктивними в конфесійній, полемічній, художній літературі (в драмі та поезії), в науковій літературі, фольклорі (крім епічних жанрів). За семантикою конструкції з ПФ позначають явища руйнівної фізичної дії, судочинства, торгівлі тощо.

У літературі кінця 18 - 20 ст. функціонування об'єктних конструкцій з ПФ зумовлюється жанрово-стилістичними особливостями. У прозі (найчастіше в повістях, романах) вживання ПФ є помітним явищем (твори П.Куліша, Панаса Мирного, І.Франка, М.Хвильового, О.Гончара, В.Барки). Менш продуктивними на конструкції з ПФ є драма та поезія (твори І.Котляревського, П.Куліша, П.Тичини, Д.Павличка, Ліни Костенко).

В художній літературі 19 - 20 ст. конкурування форм родового та знахідного відмінків при ПФ трапляється зрідка: "Розпущено всі слуги" (П.Куліш); "щоб інде носа не втерто" (П.Куліш); "Чому ж мені не дано звістки" (П.Куліш); "в котру понаставлювано було горщиків" (Франко); "видано папірця аж у лютому місяці" (Хвильовий); "Каганця було прикручено" (Хвильовий); "адже ж разом було скуштвано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих" (Гончар); "то воли вкрадено з хліва" (Барка).

Наслідком поширення флексії -е в особових пасивнодісприкметникових конструкціях кінця 17 - 18 ст. став процес наступного становлення ПФ з об'єктами - іменами у формі середнього роду однини, що збігається з початковою, та з що в художній літературі кінця 18 - 19 ст.: "А другому все як одрізано" (Котляревський); "а серце ...

надвоє розрізано" (П.Куліш); "Так і те все там помальовано" (П.Куліш); "ціле чорне подвір'я каретами, колясками та повозками заставлено" (Панас Мирний); "ми всі держимося того, що ураджено" (Франко).

У другому розділі "Граматичні особливості формування та функціонування необ'єктних конструкцій з предикативними формами на -ню, -то в українській мові" розглядається процес формування та деякі особливості функціонування різних граматичних типів необ'єктних конструкцій.

Формування конструкцій з інфінітивами при ПФ найпоширеніше простежується на матеріалі пам'яток ділового стилю 14 - 18 ст. й не становить окремого етапу творення об'єктних конструкцій. Ранні випадки вживання об'єктних конструкцій та "ПФ + інфінітив" фіксуються одночасно: "ибо мирскимъ не просчено ... доступоватися" (1322, ССУМ). Найбільша продуктивність ПФ від дієслів відповідної семантики (волевиявлення, мовлення), що поєднуються з інфінітивами, припадає на другу половину 17 - 18 ст. джерел історіографічної прози.

Конструкції з залежними словами у формі орудного відмінка на позначення суб'єкта дії в незначній кількості трапляються в пам'ятках ділового стилю кінця 14 - 15 ст.: "тогда маеть быти сведчено двѣма жидами и двѣма хрестіяны и безъ вшелякого откладаня" (1388, Г-14); "на вѣки мы и наши намѣсьныкы николи непроушено" (1492, УГ-15); в історіографічній прозі середини 15 ст.: "Въ субботу же на ночь поплнено бысть около Белза и около Червена Даниломъ и Василкомъ..." (середина 15 ст., Ипат.); "Списанно Нестором, Мнихом того же Печерьскаго манастиря" (1462, К.-П.Патерик). Кількість таких конструкцій у пам'ятках поступово зростає до 18 ст.: "которого дей застато в него з стороною людми добрыми" (1558, Арх,ЮЗР); "ижби в том болших турбаций не вщинано, так пном Тимком, яко и пном Хведором" (1677, Полт.кн.); "атаманомъ городовимъ Трохимомъ Куропятникомъ лошадь его ... взято" (ДНРМ); "и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ чернѣговскимъ" (ЛСам.);

"Іды на/с/ албо татарами тривожено, албо турками страшено" (Галят.); "то обявилось, что вина бочку страчено Іосифомъ" (1742, Хан.).

Набагато продуктивнішою на позначення суб'єкта була прийменникова форма родового відмінка. Ранні випадки її вживання трапляються в агіографічній прозі 15 ст.: "рѣх ти, яко повелѣно ми єсть отъ игумена (1406, К.-П.Патерик). Протягом 16 - 17 ст. зростає кількість конструкцій з суб'єктом, вираженим формою "отъ (одъ) + родовий відм.", переважно в пам'ятках ділового стилю. Трапляються випадки паралельного вживання форм орудного та прийменникової родового відмінків, зокрема в межах одного джерела: "большей е том аби правних заводов обома сторонами не вщинано" (1675, Полт.кн.); "ижбы в том болших заводов правных от обох сторон не вщинано" (1670, Полт.кн.), хоча конкурування розв'язується на користь останньої. Конструкції з прийменниковою формою родового відмінка виявляються продуктивними в приватних щоденниках 18 ст.: "Прислано отъ одного чоловіка 2 лящи, отъ Василя Котлярєвича 10 лящовъ, одъ хоружого Дяченка шукъ 9" (1733, Хан.).

Форма вираження суб'єкта "черезъ (презъ) + знахідний відм." при ПФ з'являється досить пізно, в 16 ст., й характеризується незначною продуктивністю до кінця 18 ст.: "а ланцужка золотого съ крыжикомъ и тоє полицы перловое вже не было; бо черезъ того дьякона и черезъ того Крыштофа знято" (1533, Арх.ЮЗР); "Пыгано по килка кротъ през асауловъ войска" (ЛСам.).

Зрідка трапляються інші форми на позначення суб'єкта при ПФ: "ижъ яко на прошломъ соймѣ въ року пятьдесятъ пятомъ около врьдов постановено" (1559, АЗР); "ижби юж в том болшей правних заводов промеж сторонами трома не вщинано нѣкгде" (1671, Полт.кн.); "А ве/д/же мзеть быти разумАно на таковы/х/ го/н/цовъ которы/и/ са/м/ оди/и/ зслугою або здвема посыланъ бывае/т/" (1557, ПВК). В одному випадку вжита форма називного відмінка на позначення дії з метою уникнення

можливого збігу орудного знаряддя та суб'єкта: "иж его хтос ножем голилинымъ ... проколото" (1583, Арх.ЮЗР).

Окрім орудного безприменникового, всі інші форми на позначення суб'єкта в основному вичерпуються до кінця 18 ст. З 14 до 18 ст. форма орудного відмінка, хоч і в незначній кількості, стабільно функціонує в більшості стилів та жанрів староукраїнської мови, поступово перебираючи на себе роль позначення суб'єкта при ПФ.

У художній літературі кінця 18 - 19 ст. зрідка трапляються применниково-іменні форми на позначення суб'єкта: "Поставлено так між богами..." (Котляревський); "У них поставлено в громаді..." (Котляревський); "а паскою, що нас з Києва од родичів подано..." (П.Куліш). Форми орудного відмінка на позначення діяча при ПФ протягом цього періоду не виявлено. У незначній кількості вона трапляється в художній літературі 20 ст.: "що нами було поверхово використано" (Хвильовий); "Посіяно було кимось пшеницю" (Гончар); "Лікарем дозволено Споживать пивце" (Павличко). Як засіб стилізації під архаїку зрідка використовується применникова форма родового відмінка на позначення суб'єкта: "Од бога так положено людині долиною смирення їти" (Ліна Костенко).

Форми на позначення знаряддя при ПФ трапляються в пам'ятках ділового стилю з другої половини 15 ст. й характеризуються незначною продуктивністю протягом 16 - 18 ст., а також в художній літературі кінця 18 -

20 ст.: "ижъ дей его в дому спячого... ножемъ его власнымъ голелнымъ ... у горло сколото" (1583, Арх.ЮЗР); "зна/т/, же ла/н/пухо/м/ за шню имано" (ВНд); "котрую гды будовано, ни молотомъ, ни секирою, ни жаднымъ начинь/ь/смъ не колатано" (Галят.); "У небесну стодолу взято тебе, пшенице, божою правицею" (Вел.); "Одним залізом на поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано" (П.Куліш); "Згори його обкручувано линвами і шнурами" (Франко); "далі розвезено пальцем (Хвильовий); "Їх сходжено крок за кроком, ґрунтовно переміряно ногами піхотинця" (Гончар).

На позначення засобу дії при ПФ вживаються форми непрямих відмінків майже в усіх досліджуваних пам'ятках 14 - 18 ст., але з різною продуктивністю: "абы дѣла листовымъ писмомъ, и свѣдоцтвомъ оутвержено людскимъ" (1436, ССУМ); "Якожь черезъ листы его королевской милости розказано было прошлого року..." (1559, АЗР); "маеть быти каранъ сѣдѣнье/и/ и безмѣномъ воску (1586, ПВК); "що врядове даровано нас карністю смертелною" (1678, Полт.кн.); "абы и/м/ о/т/повѣдано по простой мовѣ (1624, ПВК); "Скотомъ сотниковимъ жатог[о] жита копь сѣмъ, по приказу его, збито ..." (ДНРМ); "п'яддо вік помірено Чоловіку" (1607, УП-17); "только бѣ оныхъ непотребною волокитою не труднено" (1722, Хан.); "і люд даньми обтяжено, а великих панов науками і способами розмаїтими од церкви виведено" (УЛ-17).

Малопродуктивною була форма орудного предикативного відмінка та конкуруючі з нею називного й знахідного в пам'ятках 16 - 18 ст.: "...обобрано мужиковъ тяглыхъ 24 и вчинено ихъ слугами для посыланья и доведанья вестей и для ношеня листовъ" (1552, Арх.ЮЗР); "просили, абы волными оныхъ учинено" (1604, Арх.ЮЗР); "если хочеш/, щобъ тебе злудѣемъ не звано..." (ПЛ-18); "Звано її Диктна" (16 ст., УЛ 14-16); "на онъ часъ отъ року волныхъ в.м. учинено" (1578, Арх.ЮЗР); "абы ... отца Сергия за духовного наставника братству своему позволено имъ отъ насъ было" (1599-1650, Арх.ЮЗР); "тихъ всѣхъ аби за сторожу брано" (ЛВел.).

За незначним винятком (приватні щоденники 18 ст.), непродуктивними є конструкції з орудним відмінком на позначення матеріалу та змісту при ПФ у пам'ятках кінця 14 - 18 ст.: "издну церкви отъ верха и до долу, и по стѣнамъ и по столпомъ ковано золотомъ, и двѣри же и ободвѣрье церкви златомъ же ковано" (Ипат.); "межи плоту того и стены, толсто, на локоть, насыпано землею и облеплено плоть з надворія глиною" (1552, Арх.ЮЗР); "жератоу, уголя добыто и водою угашено" (1630, Арх.ЮЗР); "Обослано мене какъ зъ михайловского монастыря водкою, медомъ и пивомъ, такъ изъ печерского тѣмъ-же" (1743, Хан.).

У пам'ятках 16 - 18 ст. зрідка спостерігаються випадки вживання орудного прийменникового відмінка на позначення прямого об'єкта при ПФ: "же/б/ и о/т/ вась о то/м/ же было та/м/ приложено" (КЗ); "о то/м/ ему о/т/ его мл/с/ти пна господара приказано" (ПЛ-18).

З кінця 14 - 15 ст. трапляються конструкції з формами давального відмінка на позначення непрямих об'єкта й суб'єкта: "а из Немець ми явлено..." (кінець 14 - початок 15 ст., Лѣтоп.вел.кн.Лит.); "тогда ты/х/ и копь имасть быти дано служѣ нашему Юркови" (1424, ССУМ); "Жена же, якоже повелѣнно ей..." (1462, К.-П. Патерик).

В пам'ятках кінця 14 - 18 ст. спостерігається розширене вживання форми давального відмінка на позначення непрямих об'єкта й суб'єкта за рахунок інших відмінкових форм: "яко не вѣдаль, коли ему вкрадено, або ктвалгомъ взято" (1388, Г-14); "Пото/м/ ... выкрадено ми ... воскобо/и/ню" (1583, АЖ); "абы з Ивановой худобы нагрожено отцу игуменови вола и пчоль двои" (1671, Полг.кн.); котрую ... припроважено ему з належачею честію..." (кінець 17 - початок 18 ст., Перетц).

Зрідка спостерігається явище заміни форми давального відмінка іменників при ПФ: "где подарено мене и хусткою" (1733, Хан.).

Активно вживаними в староукраїнській мові були необ'єктні конструкції з предикативними формами, утвореними від позиційно неперехідних дієслів. Серед них виокремлюється значний масив стандартів, утворених від ПФ певної семантики ((на-, о-)писано; речено, постановлено, виражено, доложено), властивих для книжних стилів. Інші необ'єктні конструкції, крім стандартів, трапляються значно рідше й використовуються в джерелах, наближених до розмовних, та в фольклорі: "и на поли теж не сѣяно" (1561, Арх.ЮЗР); "якобы на трое гоны выжжено" (1575, СР); "видел-о/м/ ... рану синюю, знати, яко бы кусано" (1584, АЖ); "где за фортою ктды крикнено, же..." (1639, Арх.ЮЗР); "Сказано - зроблено" (Історіогр. проза, середина 16 ст., УЛ 14-16); "гдѣ довольно пѣто и пито" (1732, Хан.); "На білому полю чорним маком сіяно" (Ном.).

Кількість конструкцій з ПФ від неперехідних дієслів у пам'ятках староукраїнської мови є незначною (46 випадків протягом другої половини 16 - 18 ст. у досліджених нами джерелах): "Так ся написано, як ся розум'яло" (друга половина 16 ст., УЛ 14-16); "А вжды и тамся кушено..." (кінець 16 ст., УЛ 14-16); "ижь ся до тоє коморы, розными кштатгы, у дверей добывано" (1591, Арх.ЮЗР); "на школы ретѣи нашей греческой ся торгано" (кінець 16 ст., УЛ 14-16); "А не того сподѣватиса аби до ни/х/ прихожено и клананоса" (1621, ПВК); "що єдиними санми а паровоу коней езджено" (ДНРМ); "бѣгано, скакано по улици, або на улици" (Ужев.). Іноді при ПФ, утворених від неперехідних дієслів, вживається об'єкт:

"поступлено далтѣи: торгнено-ся с тоєю опресѣєю и на стану шляхешкого люди" (кінець 16 ст., УЛ 14-16). Отже, при творенні ПФ у староукраїнській мові вирішальною була категорія перехідності твірних дієслів. Ця тенденція продовжує зберігатися й у літературній мові 19-20 ст.; в художніх текстах цього періоду трапляються лише окремі випадки вживання ПФ від неперехідних дієслів: "...аж дома вже походжено" (П.Куліш); "Згодженося з тим..." (Франко); "Багато там говорено, багато й спорено..." (Франко); "Втім застукано до дверей" (Франко); "Тут походжено..." (Барка).

Для створення цілісної картини розвитку ПФ необхідно розглянути їх морфологічні характеристики, що й пропонується в третьому розділі "Деякі морфологічні аспекти формування та функціонування конструкцій з предикативними формами на -но, -то в українській мові".

Особливе місце посідає проблема вираження часових значень ПФ, утворених від дієслів недоконаного виду. Досить значна кількість конструкцій з ПФ, утворених від дієслів недоконаного виду, з'являється з кінця 14 - 15 ст., збагачується протягом 16 - 17 ст. До кінця 18 ст. спостерігається спадна тенденція щодо їх вживання.

ПФ, утворені від дієслів недоконаного виду, в староукраїнській мові й у фольклорі могли позначати, крім традиційно перфектних, імперфектні й аористні часові відношення. Імперфектні часові відношення були найхарактернішими й виражалися найчастіше граматичними засобами:

"абы такы/х/ не граблено" (15 ст., ССУМ); "и бивано по колку раз" (1567, Арх.ЮЗР), "тільки его нїгде не зимано" (1665, Полт.кн.); "Азали не посилено пророков по всі часи?" (УЛ-17); "раннихъ зась жебы гоено и зъ пилностію досмотривано" (ЛВел.). Імперфектні часові відношення виражалися також засобами контексту: "але и на кони не можно где потреба доехати" (1587, Арх.ЮЗР); "а гды, се их броней добытых не бояно..." (1627, Арх.ЮЗР); "дабы вм. пн. постаралъся фруктовъ, ... да не таки/х/, какъ присилано к двору его сіяте/л/ства" (ПЛ-18); "коло них може не їден заходив, копано, всякий спосіб прибірали ..." (Драг.). Імперфектні відношення рідше виражалися засобами словотвору: "коли мынцу въ томъ панствѣ его милости великомъ князѣствѣ бивано..." (1547, АЗР); "Кульбакъ двохъ добрих не було, и на ратушъ не приношуванно" (ДНРМ).

Особливою функцією перфектних відношень ПФ, утворених від дієслів недоконаного виду, є перенесення слухача до давноминулих подій у наближених до оповідних стилях староукраїнської мови: "и мовлено там о Иосифе древодѣли" (полем.проза, друга половина 16 ст., Арх.ЮЗР); "Стого мѣчника Татиона гды за Хр/ста мучено ..." (Галят.); "В гуті Вулкановій їй роблено сокири, І стріли гартовано остріі без міри" (1622, УЛ-17).

Завдяки своїй здатності в староукраїнській мові формуватися від значної кількості дієслівних основ та творити жіночі рими (одна з ознак силабічного віршування) ПФ були вживаними в поезії: "Что всує на вьпо ти уже возложено, На волную муку дабы ты влечено?" (Вел.).

Зрідка спостерігаються випадки вживання ПФ, утворених від дієслів недоконаного виду, на позначення аористної дії: "въ стайни ворота виделисмы за оказаньемъ потовчано и розломано, и оповедано намъ, же ланцухъ одъ вороть..., што стайню замыкано, взято и конѣ на стайни побрано, пограблено" (1597, Арх.ЮЗР); "взяли клячу, за которую дей давано чотыри копы грошей" (1561, Арх.ЮЗР); "од давнихъ временъ, еще якъ ляховъ з Гаиворона быто, тот лѣсъ стал всему селу Гаиворону гголдovati" (ДНРМ).

До кінця 18 ст. спостерігається спад вживання конструкцій з ПФ, утворених від дієслів недоконого виду. В художній літературі 19 ст. вони спостерігаються зрідка: "Не за що, як за те його нівечено" (П.Куліш); "каже і лаяно його, і трохи не бито за нашого сина" (Панас Мирний); "Вже три дні черпано" (Франко); "як мені звичайно говорено дома" (Франко); "кар та арештів не щаджено на "розбійників" (Франко). Окремі випадки використання форм, утворених від дієслів недоконого виду, трапляються в літературі 20 ст.: "Їх замикано в конюшні" (Барка); "Хоч в'язано дрібніші снопи, ніж колись..." (Барка); "Такого ще не чувано ніде" (Ліна Костенко).

Вживаючись у незначній кількості ділових пам'яток з 15 ст., допоміжне дієслово було при ПФ виражає імперфектні й аористні відношення: "яко было из вѣка. и визнано" (1422, Роз.); "а кому первѣй его было дано..." (15 ст., ССУМ). За схожих кількісних даних у пам'ятках інших стилів конструкції з допоміжним дієсловом було при ПФ сягають свого незначного максимуму в ділових джерелах 16 ст. й позначають імперфектні й зрідка - аористні відношення: "а дворяномъ оттоль платити, отколь за предковъ его милости плачено было" (1547, АЗР); "У Стецка с того же села побрано ... наперве/и/ было готовыхъ гроше/и/ копъ ше/ст/деся/т/..." (1584, АЖ); "на котором мамраме не было ничего а ничего написано" (1597, Арх.ЮЗР). Значно частіше функція допоміжного дієслова за його відсутності компенсується граматичними та контекстуальними засобами: "а перед тимъ не бирано отъ Черкасъцовъ, одно з ватаги поклону осетра, а другого городового" (1552, Арх.ЮЗР); "... которо/т/[о] Юхъниха за чарку сребную, же у еє на заутрѣ ро/ж/де/ст/ва Хва вкрадено, а у оного Омеляна обявилася, позивала" (ЛРК); "И втомъ нам и археерей дивовался, ижъ то первие зятевѣ моему презентъ дано, а потом отца Федора принято" (1712, Кн.глаг.); "И такъ того року усю Литву звоєвано" (ЛСам.); "гды са войско израилскоє рѹшило и поступовало и тую церко/в/ рѹшано, розбирано и несено, а гды войско стало, и церковь тую в/ъ/ обозѣ складано знову и ставлено" (Галят.); "Юж твои тута давно sprawy записано" (Рез.).

Частина ПФ на позначення імперфектних відношень за відсутності допоміжного дієслова було утворювалася від дієслів з певними афіксами: "а в некоторыхъ городняхъ и помостов не мало повыбирано" (1552, Арх.ЮЗР); "пасеки, в тыхъ добрахъ арендовъныхъ будучие, вси на голову повыбияно, меды з них позабирано" (1649, Арх.ЮЗР); "... о знайденню лица зъ покраденихъ вещей зъ клети свщенническихъ, и в числе добромъ понахожено" (ДНРМ); "понаварувано разної страви... " (Драг.).

Зрідка в пам'ятках староукраїнської мови допоміжне дієслово було вживається при ПФ у значенні, наближеному до перфектного: "При томъ светчилося и о то, же ставки добре нарыбные, о которыхъ тылко рыбъ в посты засеяты позволено, было поспущано" (1619, СР).

В художній літературі кінця 18-19 ст. продуктивність конструкцій з допоміжним дієсловом було продовжує залишатися низькою: "Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно" (П.Куліш); "У них, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено" (П.Куліш); "що він і не знає, що три часті тільки й було положено" (Панас Мирний); "що лишилося опісля, було потрачено в довголітніх процесах о якесь наслідство" (Франко); "У хаті було вже погашено" (Тесленко).

Переважає більшість ПФ без допоміжного дієслова було виражає перфектні відношення. Проте трапляються випадки вживання ПФ без було на позначення імперфектних чи аористних відношень: "Уже нам давно до ушей доложено, що..." (П.Куліш); "бо його змалечку на столицю заслано і недавнечко ... випущено" (П.Куліш); "Заручено тебе малолітком" (П.Куліш); "самі дивуєтесь як-то воно в таку далеку старовину так ясно та сміливо змишлено, так далеко засягнуто" (П.Куліш); "Літопись писано ще в они літа юні" (П.Куліш); "мене взято ще малим" (Панас Мирний); "відмаленьку серце моє відвертано від людей, ... а прив'язувано до пустих забавок" (Франко); "Тільки відколи його опарено ..." (Франко).

У літературній мові 20 ст. остаточно втрачається інерція щодо низької продуктивності допоміжного дієслова було при ПФ. У літературі цього періоду виникають нові літературні форми за мірою присутності

автора в художньому творі. Спостерігається вибіркова активізація допоміжного дієслова було при ПФ, обумовлена стилем авторської розповіді. За умови дистанціювання автора від зображуваних подій та дійових осіб форма було могла активно використовуватися в мові творів (М.Хвильовий, О.Гончар). Проте при переході автора на позиції оповідача чи й асоціювання першого з дійовою особою скорочується чи навіть втрачається дистанція між минулим та сучасним і, як наслідок, допоміжне дієслово при ПФ не вживається. Автор виявляє себе незримим свідком, учасником подій, що зумовлює перфектність конструкцій без форми було (М.Хвильовий (памфлети, нариси), М.Куліш, В.Барка).

У висновках до роботи констатується, що речення з ПФ розпочинають свій хронологічний відлік в українській мові з 14 - 15 ст. Пам'ятки свідчать, що вже протягом раннього періоду її формування конструкції з ПФ були досить вагомими кількісно й різноманітними за граматичними формами вираження. Протягом 16 - 18 ст. вони збагачуються стилістично, семантично, залишаючись найпродуктивнішими в ділових пам'ятках другої половини 16 - першої половини 17 ст.

Універсальна здатність до поєднання форм на -ю, -то з іменами незалежно від їх граматичних параметрів, синтезована категоріями перехідності дієслів та середнього роду імен, зумовлювала формування конструкцій з предикативними формами в цілому й об'єктних зокрема.

ПФ продовжують залишатися нормою сучасної української мови, її специфічною рисою.

З теми дисертації опубліковані такі праці:

1. Вивчення теми "Безособові дієслівні форми на -ю, -то" у сьомому класі // Актуальні питання вивчення у вузі курсу методики викладання мови і літератури в школі. Тези доповідей і виступів республіканської науково-практичної конференції. - Ніжин. 1990. - С.66.

2. Про деякі особливості вживання предикативних форм на -ню, (-еню), -то у творах молодих письменників Чернігівщини // Література та культура Полісся. Випуск 1. Ніжинська вища школа (1820-1990). Тези доповідей і повідомлень. - Ніжин. 1990. - С.211.

3. Про деякі особливості вживання предикативних форм на -ню (-еню), -то в поезії П.Г.Тичини // Літературно-громадська діяльність П.Тичини і сучасність. - Ч. 2. - Чернігів. - С.64 - 66-1991.

4. Про деякі семантичні та стилістичні особливості предикативних форм на -ню (-еню), -то в літературних казках В.Короліва-Старого // Література та культура Полісся. Випуск.2. Літературні регіони Полісся та видатні його представники. Збірник статей. - Ніжин. - 1991. - С.124 - 126.

5. Використання предикативних форм на -ню (-еню), -то в прозі Григора Тютюнника // Григiр Тютюнник. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю від дня народження письменника. - Луганськ. - 1991. - С.128 - 129.

6. Особливості функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на -ню, -то в джерелах ораторсько-учительної прози української мови другої половини 17 - першої половини 18 ст. // Література та культура Полісся. Випуск 8. Особливості розвитку культури Полісся 18 - 20 ст. та видатні її діячі. Збірник статей. - Ніжин. - 1996. - С.24 - 27.

Пугач В.Н. История формирования и функционирования предикативных форм на -ню, -то в украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Украинский государственный педагогический университет имени М.П.Драгоманова. - Киев, 1996. На правах рукописи.

В диссертации сделана попытка изучить особенности формирования объектных и безобъектных конструкций с предикативными формами на

-ню, -то как языковой нормы, выявить закономерности оформления временных отношений в данных структурах на материале памятников разных стилей и жанров староукраинского языка 14 - 18 вв., определить хронологические границы изменений их грамматического статуса, дополнить сведения о предикативных формах фактами функционирования их как специфического явления современного украинского языка.

Pugach V.M. History of formation and functioning of the predicative forms in "-ню", "-то" in the Ukrainian language. - Dissertation is presented to acquire candidate degree in philology, speciality - 10.02.01. - Ukrainian language. Ukrainian State Pedagogical University named after M.P.Dragomanov. - Kyiv, 1996.

The thesis deals with the acquisition of the normative status by the objective and non-objective constructions in '-ню', '-то' and shows the formation of the temporal relations in these structures in the Old Ukrainian texts of various styles and genres of the XIV - XVIII th. centuries, determines the chronological boundaries of the changes of their grammatical status, supplies additional facts about the functioning of the predicative forms as a specific phenomenon of the Modern Ukrainian language.

Ключові слова: граматичні типи конструкцій, предикативна форма на -ню, -то, об'єктна конструкція, односкладна конструкція, часові відношення.

Підписано до друку 10.12.96. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Офс. друк.
Умовно-друк. арк. 1.0. Умовно-обл. вид. арк. 0.9.
Замовл. 145. Тираж 100.
Ротапринт НДІІ ім. М. В. Гоголя
м. Ніжин, Крапив'янського, 2.

AB 36.577